

szervezés alapján el lehet érni. Egy abszolút tekintély által megtervezett osztálytagozódás mesterkélt és túrhetetlen lenne; a központi irányítás alá vont decentralizáció: ellentmondás; az egyház intézményes egyesítését képtelenség abban a reményben kierőszakolni, hogy előidézi majd a hit egységét; az önmaga kedvéért létrehozott vallási sokféleség pedig abszurdítás lenne. Eljuthatunk arra a pontra, amidőn felismerjük, hogy a kultúrának ezek a feltételei az emberek számára „természetesek”; s jóllehet kevés lehetőségünk van, hogy ösztönözzük őket, talán le tudjuk küzdeni azokat az intellektuális tévedéseket és érzelmi előítéleteket, amelyek útjukban állnak. Egyébként foglalkozhatunk a társadalom tökéletesítésével, miként törekedni szoktunk arra is, hogy – viszonylag apró részletekben – tökéletesítsük önmagunkat. Nem mondhatjuk: „Másik személyt akarok magamból csinálni”; csupán ezt mondhatjuk: „Felhagyok ezzel a rossz szokással, és igyekszem rákapni erre a jó szokásra.” A társadalomról éppúgy csak ennyit mondhatunk: „Megpróbáljuk tökéletesebbé tenni ilyen vagy amolyan tekintetben, ott, ahol a többlet vagy a hiányosság nyilvánvaló; ugyanakkor oly szélesre kell tárnunk szemhatárunkat, hogy elkerüljük a csapdát, amidőn az egyik dolgot kiigazítva, elrontunk egy másikat.” Önmagában már ez is nagyobb törekvést fejez ki annál, amit elérni képesek vagyunk; és e szándék súlya – figyelembe véve, hogy apránként s a következmények ismerete és előrelátása nélkül cselekszünk – legalább akkora, ha nem nagyobb, mint az, hogy egy korszak kultúrája különbözik az előző korszakétól.

I. fejezet

A „kultúra” három értelme

A kultúra kifejezéshez különböző képzetek társulnak aszerint, hogy az *egyén*, egy *csoporthoz* vagy *osztályhoz*, vagy éppen egy egész *társadalom* fejlődését helyezzük-e figyelmünk középpontjába. Azt állítom, hogy az *egyén* kultúrája a *csoporthoz* vagy *osztályhoz* kultúrájától függ, a *csoporthoz* vagy *osztályhoz* kultúrája pedig annak a teljes társadalomnak kultúrájától, amelyhez a *csoporthoz* vagy *osztályhoz* tartozik. Épp ezért a társadalom kultúrája az alapvető, és elsőként azt kell megvizsgálnunk, miben áll a „kultúra” kifejezés értelme a teljes társadalomhoz való viszonylatában. Amikor e kifejezést alacsonyabb szintű organizmusokat érintő műveletekre alkalmazzuk – a bakteriológus vagy a mezőgazdász munkájára –, a jelentése eléggé világos, hiszen az elérendő célok tekintetében egyetértünk. Amikor viszont az emberi szellem és lélek tökéletesítésére vonatkoztatjuk, nem oly könnyű egyetértünk abban, hogy mi is a kultúra. Magának a kifejezésnek, olyasvalamire értve, amire emberi dolgainkban tudatosan törekszünk, nincs hosszú története. Szándékolt erőfeszítéssel elérhető valaminek tekintve, a „kultúra” viszonylag jól érthető, ha az *egyén* önművelését értjük rajta, akinek a kultúrája egy *csoporthoz* vagy egy *társadalom* hátteréből rajzolódik elénk. Határozott jelentése van a *csoporthoz* kultúrájának is, ha a társadalom kevésbé fejlett tömegének kultúrájához viszonyítjuk. A terminus három alkalmazása közötti különbséget akkor tudjuk leginkább megérteni, ha feltesszük a kérdést: van-e egyáltalán ér-

telme – az egyén, a csoport és a társadalom egészének vonatkozásában – a kultúra megvalósítását célzó tudatos szándéknak. Sokféle zűrzavar elkerülhető lenne, ha egy csoport elé nem állítanánk azt, ami csak az egyén célja lehet; a társadalom, mint egész elé pedig sosem állítanánk azt, ami csupán egy csoport célja lehet.

A kultúra szó általános vagy antropológiai jelentése (gondoljunk például E. B. Tylor könyvének címére: *A primitív kultúra*) a többi jelentéstől függetlenül jött divatba; ám ha figyelembe vesszük a magasan fejlett társadalmakat, mindenekelőtt saját korunkét, át kell gondolnunk mindhárom jelentés egymáshoz való viszonyát. Ezen a ponton az antropológia átmegy a szociológiába. Irodalmárok és moralisták körében a kultúráról az első két értelemben – de leginkább az elsőben – szokás beszélni anélkül, hogy viszonyítanak a harmadikhoz. E kiválasztásnak könnyen emlékezetbe idézhető példája Matthew Arnold *Kultúra és anarchia*-ja. Arnoldot elsősorban az egyén érdeklé és a „tökéletesség”, amelyet célul kell kitűznie. Kétségtelen, hogy nevezetes klasszifikációja: „barbárok, nyárspolgárok, csöccselék” – az osztályok bírálatára vonatkozik; ám kritikája vádbeszéd, amelyben felmutatja ezeknek az osztályoknak hiányosságait, de nem gondolja tovább: miben is állna valamely társadalmi osztály megfelelő szerepe vagy „tökéletessége”. Ezért aztán arra buzdítja az egyént, hogy érjen el egyfajta „tökéletességet”, amelyet Arnold „kultúrának” nevez, s inkább törődjék azzal, hogy túllépjen az osztálya szabta korlátokon, mintsem hogy megvalósítsa annak elérhető legmagasabb eszményeit.

Arnold „kultúrája” azért tesz oly halvány benyomást a mai olvasóra, mert a képből hiányzik a társadalmi háttér. Ám, gondolom, azért is, mert figyelmen kívül hagyja a „kultúra” szó egy negyedik értelmezését, amely – az em-

lített három mellett – ugyancsak használatos. Különböző összefüggésekben a szellemi képesség több fajtáját tarthatjuk szemünk előtt. Gondolhatunk a magatartás kifinomultságára – az *udvariasságra* és *előzékenységre*: ha így van, akkor elsőként valamely társadalmi osztályra fogunk gondolni és azokra a kiváló egyénekre, akik osztályuk legjobb értékeit képviselik. Gondolhatunk a *tanulásra*, a múlt felhalmozódott bölcsességének alapos ismeretére: ha ezt tesszük, akkor kulturált emberünk – tudós. Gondolhatunk, a legtágabb értelemben, a *filozófiára*, amely érdeklődés az elvont eszmék iránt; s egyúttal képesség is, hogy azokkal mesterkedjünk: ha erről van szó, akkor az értelmiségre gondolunk (elismerve, hogy e kifejezés manapság igen laza értelemben használatos, és azokat a személyeket is magában foglalja, akik nem szembetűnően értelmesek). Vagy gondolhatunk a *művészetekre*: ha ezt tesszük, a művészre, az amatőrre és a dilettánsra egyaránt gondolunk. Az viszont ritkán jut eszünkbe, hogy mindezekre a dolgokra egyszerre gondoljunk. A zene vagy a festészet megértésének nyomait például keresve sem találjuk a kultúrember Matthew Arnold-i leírásában; ám senki sem tagadja, hogy ezek az eredmények is szerepet játszanak a kultúrában.

Ha végigtekintünk az imént felsorolt kulturális tevékenységeken, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ha valaki tökéletességet ér el bármelyikben, de a többitől fogalma sincs, nem beszélhetünk kultúráról. Tudjuk, hogy műveltség, intelligencia és a művészetek iránti érzékenység nélkül a jó modorból előbb-utóbb merő automatizmus lesz; a tudás jó modor és érzékenység nélkül csak tudálékosság; hogy az értelmi képesség más emberi tulajdonságok nélkül csak olyan ámulatot kelt bennünk, mint egy sakkjátékos csodagyerek; hogy a művészet értelmi összefüggések nélkül: hiúság csupán. Ha pedig ön-

magában e tökéletességek egyikében sem leljük meg a kultúrát, egyetlen személytől sem várhatjuk el, hogy mindenikben tökéletes legyen; s így arra a gondolatra jutunk, hogy a hiánytalanul kulturált egyén: fantazmagória, és a kultúrát nem az egyénben, vagy egyének alkotta csoportokban fogjuk keresni, hanem egyre tágabb körben; s végül a társadalomnak mint egésznek modelljében fogjuk azt megtalálni. Számomra nyilvánvaló gondolat ez: ám gyakorta mellőzik. Az emberek mindig is készek arra, hogy magukat kulturáltak tekintsék valamiféle jártasság alapján, miközben nemcsak hogy szűkölködnek a többiben, de nem is látják mindazt, aminek híján vannak. Épp ezért, önmagában, egyetlen művész, még a nagyon nagy művész sem nevezhető a kultúra emberének: a művészek gyakorta nemcsak érzéketlenek a többi művészet iránt, de olykor igen rossz a modoruk is, és az észbeli képességeik csekélyek. Az egyes ember, aki hozzájárul a kultúrához, legyen bármekkora ez a hozzájárulás, nem mindig „kultúrember”.

Mindebből nem következik, hogy értelmetlenség lenne az egyén, csoport vagy osztály kultúrájáról beszélni. Arra gondolunk csupán, hogy az egyén kultúráját nem lehet izolálni a csoportétól, a csoport kultúráját pedig nem lehet elvonatkoztatni a társadalom egészétől, és „tökéletesség”-fogalmunknak egyszerre kell tartalmaznia a „kultúra” mindhárom jelentését. Nem következik az sem, hogy egy társadalomban – álljon a kultúra bármely fokán – a csoportok kultúráit illető munkálkodásainak élesen el kell különülniük egymástól. Ellenkezőleg: csakis az érdeklődések átfedése, kölcsönös megosztása és méltánylása s az együttes részvétel az, ami képes megteremteni a kultúra számára nélkülözhetetlen kohéziót. Egy vallás nem csak papokat igényel, akik tudják, hogy mit

csinálnak, hanem hívőket is, akik tudják, hogy mi történik a szertartásban.

Nyilvánvaló, hogy primitívebb közösségekben a kultúra bizonyos tevékenységei szétválaszthatatlanul összeszővődnek. A pápua, aki az év nagy részét esztendőről esztendőre azzal tölti, hogy kifaragja, kivési és megfesti a maga rituális fejedelméért alkalmas bárkáját, többféle kulturális tevékenységet végez egyszerre – ösztönzi a vallást, a művészet és a partra szálló hadviselés. Amint egy civilizáció összetettebbé válik, egyre több lesz benne a szakosodás: a „kőkorszakbeli” Új-Hebridákon, mondja Mr. John Layard, bizonyos szigetek sajátos művészetekre és mesterségekre szakosodtak; kirakosgatják és cserélgetik portékáikat a szigetország lakóinak kölcsönös megelégedésére. Ám jóllehet a törzs tagjai, a szigetek vagy falvak lakói különböző funkciókat teljesítenek – közülük kiemelkedik a királyé és a varázslóé –, csak sokkal később következik be az a fázis, amidőn a vallást, a tudományt, a politikát és a művészetet kezdik elvonatkoztatni egymástól. S miként az egyén funkciói örökletessé válnak, és az örökletes funkció osztály- és kasztbeli különbségtétellel merevedik, és konfliktushoz vezet, ugyanúgy a vallás, a politika, a tudomány és a művészet is elérkezik egy pontra, ahol az autonómiáért és dominanciáért folytatott küzdelem tudatosul. Bizonyos fázisokban és bizonyos helyzetekben ez a súrlódás rendkívül kreatív. Tekintsünk el most attól, hogy ez a növekvő tudatosság mennyiben ok és mennyiben okozat. A társadalmon belüli feszültség a legtudatosabb egyén feszültségévé is válhat: a kötelességek ütközése az *Antigoné*-ban – amely nem egyszerűen a kegyelet és a civil engedelmesség összecsapása, nem is a vallás és a politika összeütközése, hanem az egymással szembenálló törvényeké, amelyek azonban még

egyazon vallási-politikai komplexum részei – a civilizáció magas fejlettségéről tanúskodik; szükséges ugyanis, hogy a konfliktus jelentését saját tapasztalatából a közönség már azelőtt ismerje, hogy a drámaíró kifejezte volna, hiszen a közönségből csak így váltható ki az a reakció, amely része a drámaíró művészetének.

Amint egy társadalom a funkcionális összetettség és differenciálódás irányában fejlődik, különböző kulturális szintek kialakulására számíthatunk, egyszóval: megjelenik az osztály vagy a csoport kultúrája. Azt hiszem, senki sem vitatná, hogy bármelyik jövődő társadalomban, akár csak múltunk valamennyi civilizált társadalmában, különböző szinteket lehet fölfedezni. Nem gondolnám, hogy ezt akár a társadalmi egyenlőség lángoló bajnokai is kétségbe vonnák: a véleménykülönbség inkább azon fordul meg, hogy öröklődés által kell-e továbbadnunk a csoportkultúrát – amikor minden kulturális szintnek önmagát kell továbbhagyományoznia –, avagy remélhető, hogy megtaláljuk a kiválasztódás valamiféle mechanizmusát, hogy a megfelelő időben minden egyén elfoglalhassa helyét azon a legmagasabb kulturális szinten, amire természetes adottságai képessé teszik. E ponton érdemes megemlítenünk, hogy a magasabb kultúrájú csoportok megjelenése nem hagyja érintetlenül a társadalom többi tagját: maga az előbbi is része egy folyamatnak, mely által a társadalom egésze változik. És kétségtelen – és különösen nyilvánvaló, ha a művészetekre gondolunk –, hogy miközben új értékek jelennek meg, s a gondolat, érzés és kifejezés egyre kifinomultabb lesz, néhány korábbi érték viszont elenyészik. Ezzel csak azt kívánom mondani: nem várhatjuk, hogy a fejlődés minden síkon egyszerre következék be; hogy egy civilizáció nem teremt egyidejűleg nagy népköltészetet az egyik kulturális szinten, és egy *Elvesztett Paradicsomot* a másikon. Valóban, az egyet-

len dolog, amit az idő mindenkor létrehoz: a veszteség; a nyereség és a kárpótlás majdnem mindig elképzelhető, de sohasem bizonyos.

Bár a civilizáció fejlődése magával hozza a kulturális csoportok szakosodását, ne higgyük azt, hogy e fejlődés nem rejt veszélyeket. A kulturális szakosodásból kulturális felbomlás, dezintegráció származhat: és ez a leggyökeresebb dezintegráció, amelyet egy társadalomnak el kell viselnie. Nem ez az egyetlen fajtája a dezintegrációnak, vagy nem csupán ebből az aspektusból vizsgálhatjuk; ámde bármi legyen is oka vagy következménye, a kultúra dezintegrációja a legsúlyosabb, és helyreigazítani is ezt a legnehezebb. (Ezúttal, természetesen, a társadalom egészének kultúrájáról beszélünk.) Nem szabad összetévesztenünk egy másik betegséggel, a kasztosodással – gondoljunk a hindu Indiára –, amely kezdetben valószínűleg csupán a funkciók hierarchiáját hozta létre; bár lehetséges, hogy napjaink brit társadalmát mindkét betegség megfertőzte. Kulturális dezintegráció akkor keletkezik, midőn két vagy több réteg egymástól olyan mértékben elkülönül, hogy gyakorlatilag különböző kultúrákká alakulnak; s akkor is, midőn a kultúra a felső csoport szintjén részekre töredezik s mindenik rész csupán egyetlen kulturális tevékenységet képvisel. Ha nem tévedek, a nyugati társadalomban már végbement azon osztályok bizonyos dezintegrációja, melyeknek kultúrája a legmagasabb rendű (vagy annak kéne lennie), és szintúgy végbement bizonyos kulturális elkülönülés a társadalom szintjei között. A vallási gondolkodás és a vallási gyakorlat, a filozófia és a művészet – valamennyien elszigetelt területekké kezdenek alakulni, és olyan csoportok művelik őket, amelyek nincsenek beszélő viszonyban egymással. A művészi érzékenység attól lett szegényebb, hogy elvált a vallási érzékenységtől, a vallási érzékenység

pedig attól, hogy elszakadt a művésztől; a *jó modor* emléke egy enyészetnek indult társadalmi osztály túlélő keveseire maradt, azokra, akiknek érzékenységét nem iskolázza már sem vallás, sem művészet, szellemük nem kap muníciót az elmés párbeszédhez, s életükből eltűnt az a viszonyítási rendszer, mely magatartásuknak értéket adhatna. A felsőbb szinteken mutatkozó romlás aggasztó; nemcsak azt a csoportot érinti, amelyet láthatóan befolyásol, hanem az egész népet.

A kultúra teljes hanyatlásának okai éppoly összetettek, mint amilyen sokfélék a megnyilatkozási formái. Jó néhányat föllelhetünk azokban a beszámolókból, melyeket különböző specialisták készítettek, akik megvilágítják nekünk a társadalmi betegségek okait, melyekre szakadatlanul keresnünk kell a speciális gyógyszereket. Mégis, egyre világosabban látjuk, hogy a „kultúra” meghökkenítő problémája milyen mértékben képezi alapját a világ valamennyi része közötti viszonyok problémáinak. Midőn azzal foglalkozunk, hogy milyen viszonyban vannak egymással a nagy nemzetek; hogyan viszonyulnak a nagyok a kis nemzetekhez;¹ hogyan viszonyulnak egymáshoz a kevert „közösségek” például Indiában; hogyan

¹ A „kultúra” jelentésével nem foglalkozik ugyan, de e tárgyat érinti E. H. Carr *A béke feltételei* című könyvében (I. rész 3. fejezet). Ezt mondja: „Közép-Európából származó, ügyetlen, de kényelmes terminológia révén különbséget kell tennünk a »kulturális nemzet« és az »államnemzet« között. Egy többé-kevésbé homogén etnikai és nyelvi csoport létezése, amelyet összekapcsol a közös hagyomány és a közös kultúra művelése, többé nem igazolja perdöntően egy független politikai egység létrehozásának és fenntartásának jogosságát.” Carr azonban itt inkább a politikai egység kérdésével foglalkozik, mintsem a kultúrák megőrzésének problémájával, vagy azzal, hogy valamely politikai egység keretében érdemes-e azokat megőrizni.

viszonyulnak az anyanemzetek azokhoz, amelyek eredetileg gyarmatok voltak; milyen viszonyban áll a telepes a bennszülöttel; milyen viszonyban állnak egymással az olyan térségek népei, például Nyugat-Indiában, ahol kényszer és gazdasági indíték következtében nagy lélekszámú és különböző rasszok élnek együtt – mindezen zavarba ejtő kérdések mögött, beleértve az emberek sokasága előtt álló napi döntéseket, ott a kérdés: mi a kultúra, s olyasmiról, amit ellenőrizhetünk és szándékosan befolyásolhatunk. Ezekkel a kérdésekkel szembesülünk, valahányszor kieszeljük az oktatásnak valamiféle teóriáját, modelljét, gyakorlatát. Ha a kultúrát komolyan vesszük, láthatjuk: egy népnek nem csupán az kell, hogy legyen elég ennivalója (jóllehet sokszor ez is több, mint amennyit biztosítani tudunk neki), hanem szükségük van megfelelő és sajátos *konyhaművészetre* is; s a brit kultúra hanyatlásának egyik tünete épp a közöny az ételek elkészítésének mesterségével szemben. A kultúrát egyszerűen úgy is leírhatnánk, mint olyasvalamit, ami érdemessé teszi az életet arra, hogy megéljük. S ez igazol más népeket, más nemzedékeket, midőn valamely elenyészett civilizáció maradványain és hatásán tűnődve így szólnak: volt ebben a civilizációban valami, amiért *érdemes volt* léteznie.

A bevezetésben már megállapítottam, hogy kultúra csakis akkor jelenik meg és bontakozik ki, ha összefüggésbe kerül valamely vallással. Az *összefüggés* szó használata azonban ezúttal könnyedén tévedésbe ejthet bennünket. Arnold *Kultúra és anarchia*-jának legalapvetőbb hiányossága: a kultúra és a vallás viszonyának felületes alapfeltevése. Arnold azt a benyomást nyújtja, hogy a kultúra (már ahogy a szót ő értelmezi) olyas dolog, ami szélesebb körű, mint a vallás; hogy az utóbbi nem több, mint holmi alkatrész, amely etikai alakzatot és némi ér-

zelmi színezetet ad a kultúrának, amely a legmagasabb érték.

Talán már feltűnt az olvasónak, hogy mindaz, amit a kultúra fejlődéséről és a kultúra magas fokán bekövetkező felbomlás veszélyeiről mondtam, a vallás történetére is érvényes. Külső befolyástól mentes társadalomban a kultúra és a vallás fejlődését nem lehet egymástól élesen elválasztani: a szemléltető előítéletétől függ, hogy a kultúra gazdagodásának okát a vallás fejlődésében jelöli-e meg, vagy úgy ítéli, hogy a vallás fejlődését a kultúra gazdagodása okozza. Mindenesetre hajlunk arra, hogy a vallást és a kultúrát két különböző dolognak tekintsük, s ebben talán az a történeti ismeret befolyásol bennünket, hogy a keresztény hit áthatotta a görög-római kultúrát. Ennek az áthatásnak mélyeséges következményei lettek, a kultúrában éppúgy, mint a keresztény gondolkodás és gyakorlat fejlődésében. Ám a kultúra, amellyel a korai kereszténység kapcsolatba került (s annak a környezetnek kultúrája is, amelyből a kereszténység származott), maga is vallási eredetű volt, immár hanyatlásának szakában. Ezért: ha elfogadjuk, hogy ugyanazon vallás képes áthatni különféle kultúrákat, megkérdőjelezhetjük azt is, hogy vallási alapok nélkül létre tud-e jönni kultúra egyáltalán, és képes-e azok híján magát fenntartani. Tovább is léphetünk, és megkérdőjelezhetjük: amit egy nép kultúrájának, egy nép vallásának nevezünk, vajon nem két különböző aspektusa-e ugyanannak a dolognak: a kultúra, lényegéből adódóan (hogy úgy mondjam) megtestesülése egy nép vallásának. Ekként fogva fel a dolgot, világosság derül arra, hogy milyen fenntartásaim vannak az *összefüggés* szó értelmét illetően.

Amint egy társadalom fejlődik, számos különféle fokozatú vallási funkció és képesség bontakozik ki, más képességekkel és funkciókkal egyetemben. Meg kell itt je-

gyeznünk, hogy bizonyos vallásokban a differenciálódás olyan széles körű, hogy gyakorlatilag két vallást eredményez – egyiket a tömegek, másikat a beavatottak számára. A vallási „két nemzet”: nyilvánvaló veszedelem. A kereszténység jobban ellenállt ennek a betegségnek, mint a hinduizmus. A 16. század egyházszakadásait s a szekták rá következő megsokasodását vizsgálhatjuk a vallási gondolat megosztódásának történeteként, az egymással szembenálló társadalmi csoportok küzdelmeként, a doktrína változataiként vagy az európai kultúra felbomlásaként. Mégis, bár e hiedelmek egyazon szinten bekövetkező szétágazásai elszomorítóak, a Hit éppúgy képes és kénytelen megtalálni hatókörét a doktrínák iránti fogékonyság megannyi intellektuális, képzeleti és érzelmi fokozatában, mint ahogy képes felölelni a rend és a rítus számos variációját. Lélektani szempontból a keresztény hitnek is van történelme – hiszen lelkekbe testesült meggyőződések és magatartások rendszere: ám vaskos tévedés lenne föltételeznünk, hogy mivel fejlődő és változó, magában foglalja annak lehetőségét is, hogy kollektív haladás révén a szentség vagy az isteni megvilágosodás magasabb fokát teszi elérhetővé az emberek számára. (Nem fogadjuk el azt sem, hogy – hosszabb időszakot tekintve – haladásról beszélhetnénk a művészetben, s hogy a „primitív” művészet mint művészet alacsonyabb rendű lenne a bonyolultabbnál.) A fejlődésnek azonban, a vallási vagy kulturális nézőponttól függetlenül, egyik sajátossága a *szepticismus* megjelenése, amely az én felfogásomban, természetesen, nem az állhatatlanságot és a rombolóerőt jelenti (még kevésbé a hitetlenséget, mely a lelki tunyaság következménye), hanem a bizonyítékok megvizsgálásának követelményét és a döntés elhalasztásának képességét. A szepticismus kifinomultan civilizált jellemvonás, bár amidőn pyrrhonizmusba

süllyed, olyasmivé lesz, amibe egy civilizáció belehalhat. Ahol a szkepticizmus erő, ott a pyrrhonizmus gyengeség: nemcsak ahhoz kell erő, hogy egy döntést elhalasszunk, hanem ahhoz is, hogy valamit eldöntsünk.

Felfogásunk szerint a kultúra és a vallás két különböző aspektusa ugyanannak a dolognak, feltéve, hogy mindkét kifejezést a megfelelő szövegkörnyezetben használjuk. Ez az állítás hosszabb magyarázatot igényel. Előbb azonban szeretném leszögezni, hogy e magyarázat kezünkbe adja az eszközöket, melyek által megküzdhetünk két egymást kiegészítő tévedéssel. Az egyik közkeletű elgondolás szerint a kultúra csak vallás nélkül képes megőrződni, terjeszkedni és fejlődni. E tévedésben osztoznak keresztények és hitetlenek egyaránt. Megfelelő cáfolata elmélyült történeti elemzést igényel, mert az igazság nem azonnal kézenfekvő, s úgy tűnik, még ellene is mond a tényeknek: a kultúra sokáig csak tengődik, és legragyogóbb művészi és egyéb sikereit azt követően aratja, hogy a vallásos hit hanyatlásnak indult. A másik téveszme szerint a vallás megőrzésének és fenntartásának nem kell számolnia a kultúra megőrzésével és fenntartásával; e vélekedés még odáig is mehet, hogy a spirituális életet megrontó, léha kölöncök gyanánt elutasítja a művészet produktumait. Ahhoz, hogy e tévedést elutasítsuk, csakúgy, mint a másikat, távolabbi nézőpontra van szükségünk; nem szabad elfogadnunk azt a következtetést, hanyatló kultúrát tapasztalva magunk körül, hogy a kultúra olyasvalami, amivel szemben megengedhetjük magunknak a közönyt. Hozzá kell tennem: a kultúrának és vallásnak ez az egységben-látása egyrészt nem jelenti azt, hogy a művészet minden produktumát kritikátlanul el kéne fogadnunk, másrészt nem juttat olyan kritériumhoz, mely által mindenki rögvest különbséget tudna tenni a kettő között. Az esztétikai érzékenységet ki kell ter-

jeszteni a spirituális tapasztalatra, a spirituális tapasztalatot pedig ki kell terjeszteni az esztétikai érzékenységre és a kiművelt ízlésre, mielőtt érdemesek lehetnénk arra, hogy a művészet dekadenciája, ördögi volta vagy nihilizmus a fölött kimondjuk az ítéletet. Megítélni egy műalkotást művészi és vallási mértékek alapján, vagy megítélni egy vallást vallási és művészi értékek alapján – végezetül ugyanahhoz a dologhoz vezet, bár olyan végezet ez, amelyhez egyénileg senki sem tud megérkezni.

A kultúra és a vallás körvonalainak együttes megrajzolásával próbálkozom, és a feladat oly nehéz, hogy magam sem tudom, továbbjutok-e a felvillanó részleteknél, meglátom-e valamennyi összetevőjét. Minden pillanatban együtt jár vele az a kockázat is, hogy az ily módon összekapcsolt két kifejezés tartalma módosul: nem azt jelentik együtt, mint külön-külön. Mindez csak akkor érvényes, ha az emberek nincsenek tudatában sem kultúrájuknak, sem vallásuknak. Bármily csekély is valakiben a vallási tudatosság, el-elszomorodik, látván az ellentétet vallásos hite és magatartása között; és bárki, aki részese-dik valamilyen *individuális* vagy *csoporthkulturából*, bizonyára tudatában van annak, hogy melyek azok az értékek, amiket nem nevezhet vallásinak. Mind a „vallás”, mind a „kultúra”, azonkívül, hogy egymástól különböző dolgokra értendők, az egyén és a csoport számára valami olyasmit kell hogy jelentsenek, amire az ember törekszik, és nem olyasmit, amit egyszerűen birtokol. Mindazonáltal van egy aspektus, amely a vallást egy nép *életmódjának* teljességében mutatja meg nekünk: a bölcsőtől a koporsóig, reggeltől estig, sőt még az álomban is, és ez az életmód az ő kultúrája. Ugyanakkor fel kell ismer-nünk, hogy midőn ez az azonosság teljes, az adott társadalomnak mind kultúrája, mind pedig vallása alsóbbrendű. Egy univerzális vallás, legalább potenciálisan,

magasabb rendű, mint az, amit egy rassz vagy nemzet különít el magának; egy kultúra pedig, amely fölismer egy más kultúrák által is fölismert vallást, magasabb kultúra, legalább potenciálisan, mint az, amelyhez kizárólag rá jellemző vallás tartozik. Az egyik nézőpontból: azonosíthatunk, a másiktól: el kell különítenünk.

Ami az azonosítás nézőpontját illeti, idézze emlékeztetőbe az olvasó – ezt teszi a szerző is szüntelenül –, mennyi mindent magába ölel a *kultúra* kifejezés. Tartalmazza egy nép minden jellegzetes tevékenységét és érdeklődését: az epsomi derbit, a Henley-i regattát, Cowes-t, augusztus tizenkettedikét, egy kupadöntőt, kutyafuttató és célbadobó-versenyt, tivolijátékot, a Wensleydale sajtót, az apróra vágott főtt káposztát, az ecetes céklát, 19. századi gótikus templomokat és Elgar muzsikáját. És akkor szembeesülünk kell a különös gondolattal, hogy ami része kultúránknak, ugyancsak része megélt vallásunknak.

Nem szabad kultúránkra úgy gondolnunk, mint tökéletesen egységesre – fentebbi listám is ennek elkerülését sugallja. Európa egyetlen népe sem volt soha vegytisztán keresztény, avagy vegytisztán bármi egyéb. A primitív hiteknek mindenkor vannak maradványai, emlékei, többé-kevésbé felszívódva; mindig van bennünk hajlandóság az élsdi hiedelmekre; mindig vannak perverzióink, a hazafiság például, amely a természetes valláshoz tartozik, következképp helyénvaló és még az egyház is bátorítja, eltúlozva önmaga karikatúrájává válik. Egyszerűen túl könnyű egy nép számára, hogy fönntartsa elmentmondó hiteit, és kiengesztelje a kölcsönösen antagónisztikus hatalmakat.

Gondoljuk csak el, hogy amit hiszünk, nem pusztán olyan dolog, amit szabályokba foglalunk és elfogadunk, mert viselkedésünk maga is hit, s még a legtudatosabb és legkifinomultabb ember életének is van olyan szintje,

ahol a hitet és a magatartást nem lehet egymástól elválasztani – e meggondolás (ha engedjük, hogy képzeletünk eljáradozzon vele): igencsak meghökkentő. Minden közönséges foglalatosságunknak, minden percünknek jelentőséget ad, s nem gondolhatunk rájuk többé lidérces félelem nélkül. Ha megfontoljuk, hogy spirituális életünk teljes gyakorlásához milyen bonyolult integráció szükséges, nem szabad felednünk a kegyelem lehetőségét és a szentség mintaképeit, különben elnyel bennünket a kétségbeesés. Ha pedig megfontoljuk az evangelizáció és a keresztény társadalom kérdését, van okunk arra, hogy meghunyászkodjunk. Elhinni, hogy *mi* vagyunk a vallásos emberek, mások pedig vallástalanok: olyan egyszerűsítés, amely már-már eltorzulás. Elgondolni, hogy az egyik nézőpontból a vallás: kultúra, s egy másik nézőpontból a kultúra: vallás – mindez nagyon zavarba ejtő. Megkérdezni, hogy nem vallás-e már az is, amelyben szerepet játszik az epsomi derbi és az agárverseny-pálya – nyugtalanító; miként az a feltevés is, hogy a felsőbb egyházi személyek vallásának éppúgy részét alkotja az Athenaeum folyóirat, mint a cügoscipő. Kényelmetlen a keresztények számára megtapasztalni, hogy mint keresztények nem hisznek eléggé; másfelől pedig, mint mindenki más, túl sok dologban hisznek mégis, ebből az elgondolásból következik, hogy a püspökök részei az angol kultúrának, a lovak és a kutyák pedig részei az angol vallásnak.

Elterjedt feltevés, hogy a kultúra létezik, de csupán a társadalom egy vékony rétegének tulajdona. E feltevésekből két következtetés adódik: egyrészt az, hogy a kultúra csak egy szűk kisebbséget érint, s ezért nem lesz helye a jövő társadalmában; másrészt, hogy a kultúrának, amely korábban kevesek tulajdona volt, a jövő társadalmában rendelkezésére kell állnia mindenkinek. E feltevés és kö-

vetkezmenyei eszünkbe juttatják a puritánok ellenszenvét a szerzetesség és az aszketikus élet iránt: mert, miként manapság helytelenítik a csupán kevesek számára elérhető kultúrát, éppúgy ítélte el a szélsőséges protestantizmus a világtól elvonult szemlélődő életet, a cölibátust pedig természetellenesnek és elborzasztónak tartotta.

Hogy megértsük a vallás és a kultúra azon teóriáját, melynek kifejtésére e fejezetben törekedtem, két alternatív tévedést kell elkerülnünk. Az egyik szerint a vallást és a kultúrát két különböző dolognak tekintjük, melyek között fennáll egy bizonyos *viszony*, a másik szerint: a vallást és a kultúrát *azonosítjuk* egymással. Korábban arról beszéltem, hogy egy nép kultúrája nem más, mint vallásának *megtestesülése*; és bár tudom, hogy vakmerőség ezzel az emelkedett kifejezéssel élnem, elgondolni sem tudok másikat, amely szándékom szerint elkerülné a *viszony* és az *azonosítás* fogalmát egyaránt. Egy vallás igazságát, részigazságát vagy hamisságát nem a benne hívő nép kulturális teljesítményei teszik, és általuk nem is lehet valamely vallást megítélni. Mert az, amit egy nép magatartásában megnyilvánuló hitének tarthatunk, mint mondtam, mindig sokkal több vagy sokkal kevesebb, mint gyakorolt hitvallása a maga tisztaságában. Ráadásul az a nép, amelynek kultúrája együtt formálódott valamely, csak részben igaz vallással, talán nagyobb hűséggel éli meg vallását (legalábbis történelmének egy bizonyos szakaszában), mint egy másik nép, amely teljesebb világosságra jutott. Csak akkor merészelhetnénk kimondani, hogy a keresztény kultúra a legmagasabb fokú, ha kultúránkat olyannak képzeljük, amilyennek lennie kéne, ha társadalmunk valóban keresztény társadalom volna; s csak akkor állíthatnók, hogy a világ eddigi legmagasabb kultúrája, ha e kultúrának minden fázisára tudnánk hivatkozni, felölelve egész Európát. Ha kultúránkat, már

ami jelen állapotát illeti, összevetjük a nem-keresztény népekével, fel kell készülnünk arra, hogy a miénk egy és más tekintetben alacsonyabb rendű. Nem tévesztem szem elől annak lehetőségét, hogy ha Nagy-Britannia beteljesítené hitetlenségét és megújítaná önmagát valamiféle alacsonyabb rendű vagy materialisztikus vallás előírásai alapján, virágzóbb kultúrába szökkenne, mint amivel manapság büszkélkedünk. Ám mindebből nem az lenne nyilvánvaló, hogy az új vallás igaz, a kereszténység pedig hamis. Annyit igazolna csupán, hogy bármely vallás, amíg létezik, a maga szintjén világos értelmet ad az életnek, megadja a kultúra szerkezetét, s megóvjá az emberiség tömegeit az unalomtól és a kétségbeeséstől.

Függelék

Az európai kultúra egysége

I.

Első alkalommal beszélek német nyelvű hallgatóságához, s mielőtt e kiterjedt témakörben véleményemet kifejteném, úgy vélem, fel kell mutatnom bizonyítványomat. Az európai kultúra egysége ugyanis valóban rendkívül széles tárgykör, és senki sem foghat hozzá, hogy beszéljen róla, ha nem rendelkezik róla sajátos ismerettel és tapasztalattal. Ha igen, ebből az ismeretből és tapasztalattal kell kiindulnia, megmutatva, hogy milyen összefüggésben van a szóban forgó tágabb fogalommal. Költő vagyok és irodalomkritikus; 1922-től 1939-ig egy negyedévente megjelenő folyóirat szerkesztője voltam. Első előadásomban igyekszem bemutatni, hogyan kapcsolódik tárgyamhoz e két hivatás közül az első, és tapasztalataimból milyen következtetéseket tudtam levonni. E néhány előadás témája tehát az európai kultúra egysége, abból a nézőpontból, ahogyan e kérdést egy irodalmár látja.

Gyakran bizonygatják, hogy a modern Európa valamennyi nyelve közül az angol nyelv kínálja a legnagyobb bőséget a költészet számára. Úgy gondolom, ez az állítás igaz. Ám ne feledjék: midőn azt mondom, hogy „az angol nyelv kínálja a legnagyobb bőséget a költészet számára”, szavaimat gondosan mérlegelem: nem arra gondolok, hogy Anglia adta a legnagyobb költőket vagy a nagy költészet legnagyobb hányadát. Egészen másról van szó.

Más nyelveknek is vannak nagy költői: Dante bizonyosan nagyobb, mint Milton, és legalább olyan nagy, mint Shakespeare. És a nagy költészet mennyiségét tekintve sem állítom azt, hogy Angliának többet köszönhetnénk, mint más országoknak. Egyszerűen azt mondom, hogy az angol nyelv kínálja a legfigyelemreméltóbb közeget ahhoz, hogy egy költő játszadozzék vele. Szókincse a legnagyobb: oly terjedelmes, hogy nincs az a költő, akinek szótárát ne éreznénk szegényesnek e gazdagsághoz képest. Ám nem ezért mondhatjuk, hogy az angol nyelv kínálja a legtöbb lehetőséget a versírásra: bőséges szókincse csupán következménye a valódi oknak. Ez az ok, véleményem szerint, alkotóelemeinek változatosságában rejlik. Az első, természetesen, a germán fundamentum, vagyis azon alkotóelem, amelyben önök és mi is osztozunk. Ez után következik a jelentékeny skandináv alkotóelem, amely elsősorban a dán hódításnak köszönhető. Aztán a normann francia, amely a normann hódítás következménye volt. Ezt követte a többször megismétlődő francia hatás, amelyet bizonyítanak a különböző időszakokban átvett szavak. A tizenhatodik század a latinból alkotott új szavak jelentős gyarapodásának tanúja volt; a tizenhatodik század közepéig a nyelv fejlődése többnyire abból állt, hogy kipróbálták a latinból kölcsönzött új szavakat: egy részük asszimilálódott, más részük elfelejtődött. S van az angol nyelvnek még egy összetevője, amelyet nem könnyű kimutatni, de véleményem szerint nagyon jelentős: a kelta összetevő. Ebben az egész történetben mindenestre nemcsak a szavakra gondolok, hanem a költészet számára létfontosságú ritmusokra is. Mindegyik nyelv hozta a maga zenéjét: és az angol nyelv elsősorban azért kínál annyi lehetőséget a költészetnek, mert rendkívül gazdag metrikus elemekben. Van korai angolszász versmérték, normann francia ritmus és walesi ritmus, és

mindehhez vegyük hozzá a latin és görög költészetten nevelkedett generációk hatását. És az angol nyelv megújulásának még ma is több forrása van: a szókincstől eltekintve, minden vers, amit angolok, walesiek, írek és skótok angolul írnak, tanúsítja a maga sajátos és összetéveszthetetlen muzsikáját.

Nem azon fáradozom, hogy önök előtt anyanyelvemet dicsérjem; azért hoztam szóba, mert úgy gondolom, az angol nyelv azért oly alkalmas a versírára, mert számos különféle európai forrásból táplálkozik. Mint említettem, ez nem jelenti azt, hogy Anglia termette volna a legnagyobb költőket. A művészet, miként Goethe mondotta, korlátozás: és nagy költőnek azt tekinthetjük, aki képes kiaknázni a nyelvet, amely számára adatott. Az igazán nagy költő teszi naggyá anyanyelvét. Mindenesetre az is igaz, hajlamosak vagyunk a nagyobb országokra úgy gondolni, hogy a művészet valamelyik ágában kiválóbbak, mint a többiben: az olaszok s utóbb a franciák a festészetben jeleskednek, a németek a zenében, az angolok a költészetben. Ám először is: egyetlen művészeti ág sem volt soha valamelyik európai ország kizárólagos tulajdona. Másodszor: voltak korszakok, amidőn nem Anglia játszott vezető szerepet a költészetben. Kétségtelen például, hogy a tizennyolcadik század utolsó éveiben és a tizenkilencedik század első negyedében az angol romantikának jutott az uralkodó szerep. A tizenkilencedik század második felében viszont az európai költészet Franciaországtól kapta a legtöbbet. Arra a tradícióra gondolok, amely Baudelaire-rel kezdődik és Paul Valéry-ben éri el csúcspontját. Talán kimondhatom: e francia tradíció nélkül három, más nyelveken író és egymástól nagyon különböző költő munkásságát – William Butler Yeats-re, Rainer Maria Rilkére, s ha nem veszik rossz néven, magamra gondolok – aligha lehet elképzelni. És,

minthogy az irodalmi hatások igen bonyolultak, ne feledjük, hogy maga e francia mozgalom is milyen sokat köszönhetett egy ír származású amerikainak: Edgar Allan Poe-nak. S még ha egy ország és egy nyelv vezet is a többi, nem szabad feltételeznünk, hogy azok a költők, akiknek ez köszönhető, szükségszerűen a legnagyobbak lennének. Említettem már az angol romantikát. Csakhogy abban az időben Goethe is alkotott. Nem tudom, miféle mérce alapján tudnánk megállapítani, hogy költőként ki volt nagyobb: Goethe vagy Wordsworth, ám Goethe teljes munkássága tágabb világot ölel fel, és ettől ő a nagyobb ember. És Wordsworth angol költő-kortársait Goethével még csak összemérni sem lehet.

Ezzel eljutottunk az európai költészetre vonatkozóan egy másik fontos igazsághoz. Ahhoz, hogy egyetlen nemzet, egyetlen nyelv sem érte volna el azt, amit elért, ha ugyanazt a művészeti ágat a szomszédos országokban különböző nyelveken nem művelték volna. Egyetlen európai irodalmat sem érthetünk meg anélkül, hogy ne tudnánk sokat a többiről. Az európai költészet történetét vizsgálva az egymásra hatások dús szövedékére bukkanunk. Voltak jelentős költők, akik anyanyelvükön kívül más nyelvet nem ismertek, de rájuk is hatottak az irányzatok, amelyeket hazai költőtársaik fogadtak be és adtak tovább. Mármost egy irodalom megújulását, az újjáéledő alkotói aktivitást, a szavak használatának új fölfedezéseit két dolog teszi lehetségessé. Elsősorban az, hogy képes befogadni és asszimilálni külföldi hatásokat. Másodsorban az, hogy képes visszatérni saját forrásaihoz. Ami az elsőt illeti: ha Európa országai el vannak szakítva egymástól, ha a költők csakis az anyanyelvükön írt irodalmat olvassák, minden ország költészete szükségszerűen eltorzul. Ami a másodikat illeti, különösképpen hangsúlyozom: minden irodalomnak kell hogy legyen

olyan forrása, amely sajátos módon az övé, és mélyen benne gyökerezik önnön történelmében; ugyanakkor legalább ennyire fontosak azon források is, amelyekben valamennyien osztozunk: Róma, a görögség és Izrael irodalma.

Ezen a ponton föl kell tennünk egy kérdést, és meg is kell válaszolnunk. Hogyan vélekedjünk az Európán túlról érkező hatásokról, mit mondhatunk a nagy ázsiai irodalomról?

Ázsia irodalmában nagy költészet van. Ugyanakkor mélyes bölcesség és valami nagyon nehezen megközelíthető metafizika; ebben a pillanatban azonban csak a költészettel foglalkozom. Nem ismerem az arab, a perzsa és kínai nyelvet. Valamikor igyekeztem tanulmányozni az ősi indiai nyelveket, s bár akkor főként a filozófia érdekelt, olvastam egy csipetnyi költészetet is. Tudom, hogy saját költészetem az indiai gondolkodás és érzékenység hatását tanúsítja. A költők azonban általában nem orientalista tudósok – magam sem voltam soha tudós; és a keleti irodalomnak a költőkre gyakorolt hatása rendszerint fordításokon keresztül érvényesül. Hogy a Kelet költészetének volt bizonyos hatása az elmúlt másfél évszázadra, tagadhatatlan: csupán korunk angol költészetét említve példaként az Ezra Pound és Arthur Waley által kínaiából fordított verseket bizonyára minden angol nyelven író költő elolvasta. Nyilvánvaló, hogy azokon a személyes közvetítőkön keresztül, akikben megvan a sajátos adottság, hogy rá tudnak érezni egy távoli kultúrára, minden egyes irodalom befolyásolhatja a többi irodalmat, és ezt szeretném hangsúlyozni. Mert az európai kultúra egységéről szólva nem kívánom azt a benyomást kelteni, hogy az európai kultúrát olyasminek tekintem, ami az összes többitől elkülönül. A kultúra határai nincsenek, ne legyenek, lezárva. A történelem

azonban már egészen más dolog. Azok az országok fontosabbak egymás számára, amelyeknek történelme szorosabban összekapcsolódik. Vannak közös klasszikusaink, a görögök és a rómaiak; s bár számos fordításban, de közös klasszikusunk a Biblia.

Amit a költészetről elmondottam, azt hiszem, más művészeti ágakra is igaz. A festő és a zeneszerző talán nagyobb szabadságot élvez, abban az értelemben, hogy nem korlátozza egy sajátos nyelv, amelyet Európának csak egy részén beszélnek: ám úgy vélem, gyakorlatilag valamennyi művészeti ágban felfedezhető ugyanazon három elem: a helyi hagyomány, a közös európai hagyomány és az európai országok egymásra hatása. Mindezt csupán föltételezem. Arra a művészeti ágra kell szorítkoznom, amelyet legjobban ismerek. A költészetben legalábbis nincs olyan ország, amely a kreativitásnak ugyanazt a magas szintjét korlátlan ideig meg tudná őrizni. Minden ország költészetében vannak mellékes korszakok, amikor semmi igazán figyelemreméltó nem történik: ezért az aktivitás centruma hol egyik, hol másik országba helyeződik. A költészet eredetisége sohasem teljes: mindig köszönhet valamit a múltnak. Valahányszor egy Vergilius, egy Dante, egy Shakespeare megszületik, az európai költészet egész jövője megváltozik. Egy nagy költő életével bizonyos dolgok egyszer s mindenkorra megtörténtek és nem lehet újra véghezvinni őket; másfelől azonban minden nagy költő hozzáad valamit ahhoz a többnemű anyaghoz, amelyből a jövő költészete megíródik.

Arról beszéltem Önöknek, hogyan világítja meg az európai kultúra egységét a művészet, azon belül is a művészetnek az az ága, amelyben otthonos vagyok. Legközelebb arról kívánok szólni, hogyan világítják meg az európai kultúra egységét az eszmék. A bevezetésben említettem, hogy a két háború között egy negyedévente

megjelenő folyóirat szerkesztője voltam. Következő előadásomat azzal indítom majd, hogy e foglalatosság milyen tapasztalathoz juttatott, milyen gondolatokat ébresztett bennem.

II.

Korábbi előadásomban említettem, hogy a két háború között egy irodalmi folyóiratot alapítottam és szerkesztettem. Egyrészt azért említettem ezt, hogy e széles körű témáról szólva hitelességem egyik bizonyítékát nyújtsam. Másrészt azért, mert e folyóirat története is megvilágítja valamennyire azt, amit mondani szeretnék. Így hát remélem, hogy miután elmondtam belőle Önöknek egy keveset, észreveszik, hogy e történet is előadásaim tárgyához tartozik.

E folyóirat első számát 1922 őszen jelentettük meg; 1939-ben döntöttünk úgy, hogy az évfolyam első számával megszüntetjük. Láthatják tehát, hogy élettartama majdnem egybeesik azzal az időszakkal, amit a béke éveinek szoktunk nevezni. Annak a fél esztendőnek kivételével, amikor kísérletképpen sikerült havonta kiadni, évente négy alkalommal jelent meg. Célom az volt, hogy egybegyűjtsem az akkori idők új gondolkodásmódjának és új irodalmának legjobb alkotásait Európa valamennyi olyan országából, amelyek hozzájárultak valamivel a közjóhoz. Természetesen elsősorban angol olvasóknak szántam, ezért minden külföldi írásnak angol fordításban kellett megjelennie. Volna értelme olyan folyóiratoknak is, amelyeket két vagy több nyelven adnának ki, két vagy több országban egyszerre. Ám az ilyen, egész Európa terméséből válogató szemléknek is tartalmazniuk kell fordításokat, ha azzal a szándékkal készülnek, hogy mindenki olvassa őket. És nem helyette-

síthetik azokat a periodikákat, amelyek az egyes országokban jelennek meg, elsősorban az adott ország olvasói számára. Így hát az én irodalmi szemlém szokásos angol folyóirat volt, csak épp nemzetközi kitekintésű. Ezért mindenekelőtt arra törekedtem, hogy megtaláljam a legjobb írókat, akik hazájukon kívül ismeretlenek vagy kevésbé ismertek ugyan, de megérdemlik a szélesebb nyilvánosságot. Másodsorban: igyekeztem kapcsolatot teremteni azokkal a külföldi irodalmi folyóiratokkal, amelyeknek célja legközelebb állt az enyémhez. Példaként említem a *Nouvelle Revue Française*-t (abban az időben Jacques Rivière, később Jean Paulhan szerkesztette), a *Neue Rundschau*-t, a *Neue Schweizer Rundschau*-t, a spanyol *Revista Occidente*-t, az olasz *Il Convengo*-t. Ezek a kapcsolatok kielégítően fejlődtek, és nem az érintett szerkesztők hibájából történt, hogy később elsorvadtak. Huszonhárom évvel munkám kezdete, hét esztendővel annak befejezte után, ma is az a véleményem, hogy egymástól független folyóiratoknak – minden európai fővárosban legalább egynek – hasonló hálózatára szükség lenne ahhoz, hogy az eszméket továbbadjuk, s lehetővé tegyük áramlásukat, amidőn még frissek. Az ilyen folyóiratok szerkesztői, s ha lehet, állandó munkatársai, teremtsenek alkalmat, hogy egymást személyesen megismerjék, keressék föl, lássák vendégül egymást, hogy beszélgetés közben gondolataikat egymással kicseréljék. Az ilyen kiadványokban, persze, sok minden van, ami csak azokat az olvasókat érdekli, akik az illető nemzethez tartoznak és annak nyelvét beszélik. Együttműködésük azonban folyamatosan serkentené a gondolkodásnak és érzékenységnek azt az áramát, amely, más országokból érkező, mindegyikük irodalmát megtermékenyíti és felfrissíti. Ilyen együttműködés és belőle sarjadt irodalmár-barátságok révén kerülhetnek napvi-

lágira azok az irodalmi alkotások, melyeknek jelentősége nem csak helyi, de európai.

Szándékaimról, e hét esztendeje megszünt folyóirat kapcsán, mindenesetre azért beszélek, mert végül nem váltak valóra. És e kudarcot főként annak tulajdonítom, hogy Európa szellemi határai fokozatosan lezárultak. A politikai és gazdasági önellátást elkerülhetetlenül egyfajta kulturális önellátás követte. És ez nem csupán a kapcsolatokat szakította félbe: úgy gondolom, minden ország kreativitására bénítóan hatott. A kórság először olasz barátainkat támadta meg. És 1933 után egyre kevesebb írás jutott el hozzánk Németországból. Voltak barátaink, akik meghaltak; voltak, akiknek nyoma veszett; voltak, akik csupán elhallgattak. Voltak, akik külföldre távoztak s elszakadtak saját kultúrájuk gyökereitől. Egyik utolsó támaszunk és utolsó veszteségünk Theodor Haecker volt, aki néhány hónappal ezelőtt halt meg – a nagyszerű kritikus és igazi európai. Azokból a német írókból, melyek a 30-as években kezembe kerültek – szerzőiket korábban nem ismertem – arra a következtetésre jutottam, hogy az újabb német íróknak egyre kevesebb mondanivalója van Európa számára; hogy egyre több olyasmit mondanak, amit csak Németországban lehet, ha egyáltalán lehetséges, megérteni. Ami Spanyolországban történt, még zavarosabb; a polgárháború felfordulása aligha kedvezett a gondolkodásnak és a kreatív irodalomnak; és a háború megosztotta és szétszórta, ha nem is pusztította el, Spanyolország legtehetségesebb íróit. Franciaországban a szellemi tevékenység még szabad volt, de egyre inkább gyötörték és korlátozták a politikai aggályok és balsejtelmek, és a belső megosztottság, amit a politikai előítéletek hoztak létre. Anglia, bár ugyanazon betegség némi tüneteit mutatta, látszólag

érintetlen maradt. Úgy vélem azonban: akkori irodalmunk éppúgy szenvedett attól, hogy saját erőforrásaira kényszerült, mint attól, hogy az írók gondolkodását megszállta a politika.

Mármost e történettel kapcsolatban – irodalmi folyóiratunk évekkel azelőtt zátonyra futott, hogy az események véget vetettek volna neki – először az alábbiakat kell megjegyeznem. A mindenre kiterjedő politika nem egyesít, hanem megoszt. Nemzetek határain átnyúlva, azokat a politikai hangoltságú embereket egyesíti, akik egyetértenek, egyesíti őket azokkal a nemzetközi csoportokkal szemben, akiknek más eszméi vannak. Európa kulturális egységét azonban lerombolja. A *The Criterion*, ugyanis ez volt címe az általam szerkesztett irodalmi szemlének, azt hiszem, határozott profillal rendelkezett, és volt benne kohézió, bár munkatársai a legelterjedtebb politikai, társadalmi és vallási nézeteket vallották. Szintúgy hiszem, hogy szellemi rokonságra lelt azokban a folyóiratokban, melyekkel együttműködött. A szerzők politikai, társadalmi vagy vallási nézeteinek kérdése, bennünk és külföldi kollégáinkban, egyszerűen fel sem merült. Nem könnyű meghatározni, hogy mi volt a közös alap. Abban az időben fölösleges volt megfogalmazni; ma pedig lehetetlen. Azt mondhatnám: közös volt bennünk a gondolat és kifejezés legmagasabb szintjének igénye, közös volt a kíváncsiság és a nyitott lélek új eszmék iránt. Azok az eszmék, amelyekkel nem értettünk egyet, azok a vélemények, melyeket nem tudtunk elfogadni, épp oly fontosak voltak számunkra, mint azok, melyeket nyomban elfogadhatónak találtunk. Rosszindulat nélkül és azaz a meggyőződéssel vizsgáltuk meg őket, hogy tanulni tudunk belőlük. Más szóval: természetesnek vettük, hogy örömet, gyönyörűséget lelünk az eszmékben az esz-

mék kedvéért, az értelem szabad játékában. Éppígy hiszem, hogy szerzőinkben és kollégáinkban volt valami, ami nem is annyira tudatos hit volt, hanem inkább tudat alatti föltételezés. Valami, ami sohasem volt kétséges, amit éppen ezért nem is kellett a tudatnak jóváhagynia. E föltételezés abban állt, hogy Európa irodalmárai között van nemzetközi testvériség; és e kötelék nem teszi feleslegessé a nemzet iránti hűséget, a vallás iránti hűséget, a politikai filozófia különbségeit, mert tökéletesen összeegyeztethető velük. Nem is az volt a dolgunk, hogy diadalra juttassunk valamely eszmét, hanem inkább az, hogy a szellemi tevékenységet a legmagasabb szinten megőrizzük.

Nem állítom, hogy utolsó éveiben a *The Criterion*-nak sikerült maradéktalanul beváltania a hozzá fűzött reményeket. Úgy gondolom, az utolsó esztendőinkben inkább egy sajátos nézőpontot igyekezett tükrözni, mintsem a maga síkján a nézetek sokféleségét. Nem hiszem azonban, hogy e fogyatékoság egészében véve a szerkesztő hibáján múlt: azt hiszem, részint a körülmények kényszerre idézte elő, és erről már beszéltem.

Nem akarok úgy tenni, mintha a politikának és kultúrának semmi köze sem volna egymáshoz. Ha tökéletesen szét tudnánk választani őket, a kérdés egyszerűbb lenne, mint amilyen. Egy nemzet politikai struktúrája befolyásolja kultúráját, a kultúra viszont befolyásolja az adott politikai struktúrát. Manapság azonban túlságosan sokat foglalkoztatnak bennünket egymás belpolitikai kérdései, miközben alig érdekel bennünket egymás kultúrája. A kultúra és a politika összetévesztése két különböző irányba vezethet. Előidézheti, hogy egy nemzet minden kultúrával szemben türelmetlen, csak a magáéval nem, ezért kényszert érez, hogy eltiporjon vagy átfőmáljon

minden környező kultúrát. A hitleri Németország egyik téveszméje az volt, hogy feltételezte: Németország kultúráján kívül minden kultúra dekadens és barbár. Vessünk véget ennek a feltételezésnek! A kultúra és a politika összetévesztése másfelől olyan világállam ábrándját kelti, amelyben végezetül egyetlen, uniformizált kultúra marad. Nem azt kifogásolom, hogy az egész világra vonatkozó tervezetek készülnek. Az ilyesféle tervezetek a mérnöki tudományra tartoznak, és arra valók, hogy gépezeteket alkossanak. Gépi szerkezetekre szükség van, és mennél tökéletesebb egy gép, annál jobb. Ám a kultúra olyan dolog, aminek növekednie kell; egy fát nem tudunk megépíteni, csak elültetni tudjuk, és nevelni, és várni, hogy ha eljön az ideje, termést hozzon; és ha megnőtt, nem szabad azon keseregnünk, hogy a makkból tölgy lett és nem szilfa. A politikai struktúra létrejöttében részben konstrukció, részben növekedés dolga; részben gépezet, és ha az a gépezet jó, egyformán hasznára válik minden népnek; mivel pedig növekedés is egyben, a nemzet kultúrájából és azzal együtt növekedik, és ebben a tekintetben különbözik más népektől. Mert Európa kultúrájának egészségéhez két feltétel szükséges: egyrészt valamennyi ország kultúrája legyen egyedülálló, másrészt a különféle kultúrák ismerjék fel egymáshoz való viszonyukat avégett, hogy képesek legyenek egymás hatását befogadni. Mindez lehetséges, mert Európa kultúrájában létezik közös alkotóelem, a gondolkodás, érzés és magatartás egységet alkotó története, és létezik a művészetek és az eszmék kölcsönhatása.

Utolsó előadásomban ezt a közös alkotóelemet igyekszem majd világosabban meghatározni: és azt hiszem, kicsit bővebben kell szólnom arról, hogyan értelmezem a „kultúra” szót, melyet oly gyakran használlok.

III.

Második előadásom végén említettem, hogy szeretném világosabban kifejteni, hogyan értelmezem a „kultúra” fogalmát. A „demokráciához” hasonlóan ez is olyan kifejezés, amit nemcsak meghatározni, de szemléltetni is kell, valahányszor használja az ember. Azért is szükséges tisztáznunk, mit értünk „kultúrán”, hogy tisztán lássuk a különbséget Európa anyagi organizációja és szellemi organizációja között. Ha az utóbbi elhal, akkor mindaz, amit megszervezünk, nem Európa többé, hanem más-más nyelveken beszélő pusztai embertömeg. És nem tudnak többé okot felhozni arra, hogy mindegyikük saját nyelvén beszél, mert nem lesz többé olyan mondanivalójuk, amit nem lehetne épp oly világosan bármely más nyelven is elmondani: egyszóval, nem lesz többé mit mondaniuk a költészetben. Mondottam már, hogy nem létezik „európai” kultúra, ha a különböző országok egymástól elkülönülnek: most hozzáteszem, nincs európai kultúra, ha ezek az országok egyformaságba süllyednek. Szükségünk van sokféleségre az egységben: mégpedig nem a szervezeti, hanem a természetes egységben.

Ezért a „kultúrán” lényegében ugyanazt értem, mint az antropológusok: egy bizonyos helyen együtt élő nép életmódját. Ez a kultúra ölt testet művészetükben, társadalmi rendszerükben, viselkedésmódjukban, szokásaikban és vallásukban. Ám e dolgok összessége nem egyenlő a kultúrával, bár sokszor kényelmesebb úgy beszélnünk, mintha az lenne. Egyszerűen arról van szó, hogy a kultúrát éppúgy részekre lehet osztani, mint az emberi testet. Mint ahogy az ember nem pusztán testrészeinek összege, hanem valamivel több annál, a kultúra sem azonos a részeit alkotó művészetek, szokások és vallási hiedelmek pusztai összegével. E dolgok mind egymásra hatnak, és

ahhoz, hogy az egyiket megértsük, meg kell ismernünk az összes többit. Természetesen vannak magasabb és alacsonyabb kultúrák; a magasabb kultúrákat többnyire differenciáltságukról lehet fölismerni, ezért beszélhetünk kisebb vagy nagyobb mértékben kulturált társadalmi rétegekről, s végül olyan egyénekről, akik kivételesen kulturáltak. Egy festő vagy egy filozófus kultúrája nem ugyanolyan, mint egy bányászé vagy egy mezőgazdasági munkásé; egy költő kultúráját nem lehet összetéveszteni egy politikuséval; ám egészséges társadalomban valamennyien részei ugyanazon kultúrának; és a festő, a költő, a filozófus, a politikus és a munkás közös kultúrát tudhat magáénak, amelyben más országok azonos foglalkozású személyeivel nem osztoznak.

Mármint nyilvánvaló: a kultúra egyik egységét azok az emberek alkotják, akik ugyanott élnek és ugyanazt a nyelvet beszélik: mert az azonos nyelv azt jelenti, hogy gondolkodásunk, érzelmeink és indulataink nem egészen olyanok, mint azoké az embereké, akik más nyelven beszélnek. A különböző népek kultúrái azonban hatnak egymásra: sőt úgy tűnik, a jövőben a világ minden része hatni fog egymásra. Említettem már, hogy Európa különféle országainak kultúrái meglehetősen hasznos húztak abból, hogy kölcsönösen hatottak egymásra. Említettem, hogy az a nemzeti kultúra, amely önkényesen elkülönül, illetve az a nemzeti kultúra, amelyet kiszakítanak a többi közül a számára befolyásolhatatlan körülmények, ezt az elszigetelődést megsínyli. Az az ország, amely kultúrát fogad be, de viszonzásul semmit sem ad, akárcsak az az ország, amely kultúráját rákényszeríti egy másikra, de viszonzásképp nem fogad el semmit, a kölcsönösség e hiányát meg fogja szenvedni.

Akárhogy is, többről van szó, mint a kulturális hatások mindenre kiterjedő kicseréléséről. Még csak meg

sem kísérrelhetjük, hogy minden nemzettel egyenlő mértékben kereskedjünk: vannak, amelyek jobban igénylik az általunk termelt javakat, mint a többiek, és vannak, amelyek az általunk igényelt javakat megtermelik, míg mások nem termelik meg. Éppígy a különböző nyelvű népek kulturái közelebbi vagy távolabbi rokonai egymásnak: néha oly közeli rokonok, hogy elmondhatjuk, közös kultúrát tudhatnak magukénak. Midőn „európai kultúráról” beszélünk, a különféle nemzeti kultúrák között fellelhető azonosságokra gondolunk; és természetesen Európán belül is vannak kultúrák, amelyek közelebbi rokonai egymásnak, mint a többinek. Úgyszintén: valamely kultúra-csoporton belül egy kultúra közeli rokonságban lehet – különböző ágakon – két, egymással nem közvetlenül rokon kultúrával. Nem minden unokatestvérünk unokatestvére egymásnak, mert vannak apai, s vannak, akik anyai ágon azok. Mármint, miként elutasítom azt az elgondolást, hogy Európa kultúráját egymással rokonságban nem álló kultúrák összegének tekintsük, éppígy elutasítom, hogy a világot egymással rokonságban nem álló kultúra-csoportokra daraboljuk; elutasítom, hogy abszolút határt vonjunk Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia között. Mindazonáltal léteznek közös vonások, amelyek lehetővé teszik, hogy európai kultúráról beszéljünk. Lássuk, melyek ezek!

Az egyes népek sajátos kultúráját közös kultúrává alakító domináns hatóerő: a vallás. Kérem, e ponthoz érkezve ne értsék félre mondanivalómat. Nem vallási beszédet tartok, és senkit sem kívánok megtéríteni. Csúpan megállapítok egy tény. Nem a mai keresztény hívők lelki közösségére gondolok, hanem arra a közös keresztény tradícióra, mely Európát azzá tette, ami; azokra a közös kulturális éltető elemekre, amelyeket e közös kereszténység magával hozott. Ha Ázsia maholnap kereszt-

tény hitre térne, attól még nem lenne része Európának. A kereszténységben bontakoztak ki művészeink; a kereszténységben gyökereztek – egészen a legutóbbi időkgig – Európa törvényei. A kereszténység az a háttér, amely előtt valamennyi gondolatunk értelme kirajzolódik. Lehet, hogy egy európai nem hisz abban, hogy a keresztény hit igaz, és mégis, mindaz, amit mond, létrehoz és cselekszik, a keresztény kultúra eme örökségéből sarjad és abból nyeri értelmét. Egy Voltaire-t, egy Nietzsche-t csak egy keresztény kultúra képes megteremni. Nem hiszem, hogy a keresztény hit teljes elsorvadását az európai kultúra túlélné. Meg vagyok győződve erről, s nem pusztán azért, mert magam is keresztény vagyok, hanem azért is, mert tanulmányoztam a társadalom biológiáját. Ha a kereszténység elvész, egész kultúránk vele együtt vész el. Akkor majd fájdalmak közepette újra kell kezdeni, mert nem lesz kéznél új kultúra, melyet magunkra ölthetnénk, mint egy készruhát. Meg kell várunk, míg kinő a fű, hogy táplálja a báránnyokat, hogy gyapjukból elkészüljön az új kabát. Át kell élnünk a barbárság megannyi évszázadát. Nemhogy mi magunk, de még ükunokáink sem érhetnék meg az új kultúrát. S ha mégis megérnénk, nem lelnénk sok örömünket benne.

Keresztény örökségünknek sok mindent köszönhetünk vallási hitünkön kívül is. Általa bontakoztak ki művészeink, rajta keresztül alkothattunk fogalmat a római jogról, amely oly nagy mértékben járult hozzá a nyugati világ kialakulásához, tőle kaptuk a magán- és közerkölcs fogalmait. És tőle kaptuk, a görög és római irodalom révén, irodalmunk közös mércéjét. A nyugati világ egysége ebben az örökségben fogant: a kereszténységben, Görögország, Róma és Izrael civilizációjában, melyekből kiindulva, a kereszténység kétezer esztendejének köszönhetően, megrajzolhatjuk családfánkat.

E kérdést nem fejtegetem tovább. Amit mondani kívánok, abban áll, hogy a közös éltető elemeknek e századokon át fennmaradó egysége fűz egybe igazán bennünket. Nincs olyan politikai és gazdasági szerveződés, bármennyi jóakarattal fűti is, amely helyébe léphetne annak, amit ez a kulturális egység adni tud. Ha a kultúra e közös hagyatékát eltékozzoljuk vagy félredobjuk, a legbecsületesebb elmék minden szervezőkészsége és szándéka sem fog segíteni rajtunk, nem fog közelebb hozni egy-máshoz bennünket.

A politikai szervezettség egységével szemben a kultúra egysége nem követeli meg mindannyiunktól, hogy csupán egyetlen valamihez legyünk hűségesek: mert a hűségben is van sokféleség. Helytelen úgy felfognunk, hogy az egyén egyetlen kötelessége az állam iránti lojalitás; képtelenség lenne azt állítani, hogy minden ember legfőbb kötelessége valamilyen szuperállamhoz való hűség. A lojalitás sokféleségére egyetlen példát hozok. Egy egyetem nem lehet kizárólag nemzeti intézmény, még akkor sem, ha fenntartója egy adott nemzet. Szükséges, hogy az európai egyetemeknek közös eszményei legyenek, és kötelezettségeik egymás iránt. Függetleneknek kell lenniük az adott ország kormányától. Ne olyan intézmények legyenek, amelyek hasznavehető bürokrátákat képeznek, vagy tudósokat, akik külföldi kollégáikat majd felülműlják; a tudás megőrzését és az igazság keresését kell szolgálniuk, és azt, hogy az emberek, amennyire képességeikből telik, gyarapodjanak bölcsességben.

Sok mindent szerettem volna még ebben az előadásban elmondani, de mondanivalómat most már rövidre kell fognom. Végezetül Európa irodalmáraihoz fordulok, akiknek sajátos kötelessége, hogy közös kultúránkat megőrizzék és továbbörökítsék. Legyenek bár eltérő politikai nézeteink, közös felelősségünk kultúránkat úgy óv-

ni meg, hogy a politika befolyása ne fertőzze. Nem az érzelmeken múlik: nem sokat számít, hogy kedveljük-e egymást, dicsérrjük-e egymás írásait. Jelentősége annak van, hogy összetartozásunkat és kölcsönös függőségünket felismerjük. Jelentősége annak van, hogy egymás nélkül képtelenek lennénk létrehozni magasrendű civilizációra jellemző kiváló műveket. Napjainkban nemigen van közöttünk kapcsolat. Magánemberként nem tudjuk fölkeresni egymást; ha utazunk, hivatalból teszünk és az állam utaztat bennünket. Ám legalább próbáljunk megmenteni egy keveset azokból a javakból, melyeknek közös letéteményesei vagyunk: letéteményesei a görögség, Róma és Izrael hagyatékának, és kétezer esztendő európai hagyatékának. Világunkban, mely oly sok anyagi pusztulást látott, e szellemi javak is fenyegető veszélyben vannak.